

Оліфіренко Л. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу лінгвістики
Українського мовно-інформаційного фонду НАН України

ЗАСТАРІЛА ЛЕКСИКА В ПЕРШОМУ УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКОМУ СЛОВНИКУ

Анотація. У статті досліджено особливості представлення застарілої лексики в першому українсько-французькому перекладному загальномовному словнику – «Українсько-французькому словнику» 1963 р. (УФС-63), що містить близько 50 000 слів за ред. О. Андрієвської та Л. Яворської. Порівняння проведено на тлі лексикографічної практики академічних тлумачних словників – «Словника української мови в 11 томах» (1970–1980) (СУМ-11) і «Словника української мови в 20 томах» (2010–2024) (СУМ-20). У центрі аналізу – наявність або відсутність ремарок *заст.*, *іст.*, галузевих та інших позначень, що вказують на стилістичну або часову стратифікацію. Простежено, як у різні періоди лексикографи визначали застарілість слова: від суб'єктивного чи ідеологічно зумовленого відбору до науково обґрунтованих маркувальних систем. Виявлено групи української застарілої лексики за значенням та оцінено послідовність її маркування в УФС-63. Проаналізовано типи ремарок, що використовували автори словника для позначення української застарілої лексики. Зіставлено маркування одних і тих самих лексем у УФС-63, СУМ-11 та СУМ-20, визначено ступінь відповідності або розбіжності між ними. Установлено випадки відсутності маркування в УФС-63 при наявності чіткої стилістичної або часової маркованості в СУМ-11 чи СУМ-20. Зроблено узагальнення щодо підходів у поданні української застарілої лексики в перекладному словнику 1963 року порівняно з академічними лексикографічними джерелами. Підкреслено, що «Словник української мови у 20 томах» демонструє вищу системність, багаторівневу стилістичну класифікацію. Стаття ілюструє складну динаміку еволюції підходів до фіксації застарілої лексики у словниках різних типів. Отримані результати мають значення для лексикографії, історичної лексикології, перекладознавства та досліджень мовної норми.

Ключові слова: застаріла лексика, ремарка, УФС-63, СУМ-11, СУМ-20, лексикографія.

Першим перекладним українсько-французьким словником в українській лексикографії з-поміж інших перекладних українсько-французьких словників є видання 1963 року авторів О. О. Андрієвської та Л. А. Яворської (близько 50 тисяч слів), що вийшло друком у Києві у видавництві «Радянська школа» (далі – УФС-63). У цій праці досить широко подано науково-технічну термінологію, слова та терміни з філософії, суспільних та природничих наук, мистецтва, юриспруденції тощо. Як і прийнято в словниках такого спрямування, до реєстру УФС-63 не було введено діалектних слів, вузькоспеціальних термінів, неологізмів із мови письменників, оскільки вони є особливістю виключно їхнього художнього мовлення. Реєстр слів було зорієнтовано авторами на лексичне наповнення «Українсько-англійського

словника» М. Л. Подвезька [1], а згодом розширено й доповнено лексичним матеріалом «Українсько-російського словника» АН УРСР (I–IV тт.) [2]. У передмові до своєї праці О. О. Андрієвська та Л. А. Яворська зазначають, що до УФС-63 не було «внесено слів надто застарілих і рідко вживаних. Виняток зроблено лише для окремих слів, які й нині зберігаються в загальнолітературному вжитку» [3, 3], тому видається цікавим із погляду сучасного користувача, які саме лексеми у 60-х роках минулого століття мовознавці вважали застарілими, а також чи продовжували ці слова залишатися ними в подальших лексикографічних працях, зокрема словниках тлумачного типу – Словнику української мови в 11 томах (далі – СУМ-11) та Словнику української мови в 20 томах (далі – СУМ-20).

Загальномовні перекладні словники становлять цінне джерело для вивчення не лише міжмовної лексичної відповідності, а й особливостей добору й стилістичного маркування лексичних одиниць, притаманних певному часові. УФС-63 є першою масштабною спробою створення українсько-французького перекладного словника у XX столітті і, відповідно, відображає мовну практику та лексичні норми того періоду. Однією з важливих категорій української частини лексики, представлені в цьому виданні, є застаріла (власне застаріла, історична, а також так звана дореволюційна, яка, ймовірно, виконувала ідеологічну функцію) лексика.

Актуальність дослідження полягає у вивченні того, як саме укладачі УФС-63 підходили до маркування застарілої лексики: наскільки послідовно вони це здійснювали, чи застосовували усталені ремарки, які з лексем не були позначені як застарілі, хоча такими були. Особливого значення набуває порівняння маркування застарілих слів в УФС-63 з пізнішими академічними тлумачними словниками – СУМ-11 та СУМ-20.

Метою дослідження є проаналізувати особливості представлення й маркування української застарілої лексики в УФС-63, а також зіставити ці особливості з відповідними ремарками в СУМ-11 та СУМ-20.

Основні завдання дослідження: 1) виявити українську застарілу лексику та оцінити послідовність її маркування в УФС-63; 2) проаналізувати типи ремарок, що використовували автори цього словника для позначення української застарілої лексики; 3) зіставити маркування одних і тих самих лексем у УФС-63, СУМ-11 та СУМ-20, визначити ступінь відповідності або розбіжності між цими джерелами; 4) виявити випадки відсутності маркування в УФС-63 при наявності чіткої стилістичної або часової маркованості в СУМ-11 чи СУМ-20; 5) зробити узагальнення щодо підходів до подання української застарілої лексики в перекладному словнику 1963 року порівняно з академічними лексикографічними джерелами.

У статті було використано такі основні методи дослідження: описовий (для характеристики типів ремарок, що вживаються в УФС-63 для маркування застарілої лексики); 2) порівняльно-зіставний (для аналізу відповідності або розбіжностей між маркуванням лексем в УФС-63 та академічних словниках СУМ-11 і СУМ-20); 3) кількісний аналіз (для визначення кількості застарілих слів, типів ремарок і частотності їх використання у словнику); 4) контекстуально-інтерпретаційний метод (для інтерпретації причин відсутності або наявності стилістичного маркування в різних словниках, урахування мовної ситуації певного періоду); 5) класифікаційний (для групування лексем за семантичними категоріями); 6) лексикографічний аналіз (для вивчення принципів і підходів укладачів словників до маркування, зокрема в аспекті еволюції лексикографічної практики).

Попри те, що УФС-63 є перекладним словником, а СУМ-11 і СУМ-20 тлумачними, їх можна порівнювати у контексті стилістичного маркування лексики. Це зумовлено тим, що всі три видання відображають мовну норму свого часу й використовують ремарки як засіб класифікації лексичних одиниць за стилістичними або часовими ознаками. Відтак зіставлення їхніх маркувальних систем дає змогу виявити спільні тенденції та відмінності у підходах до фіксації застарілої лексики.

Уведення застарілої лексики до реєстру УФС-63 не є випадковим. По-перше, така лексика репрезентує історико-культурний шар мови, фіксує реалії, що були актуальними для попередніх етапів суспільного й мовного розвитку. Її включення до словника дає змогу перекладачам, історикам, філологам, студентам та викладачам точніше інтерпретувати тексти доби XIX – першої половини XX ст., зокрема художні, публіцистичні, мемуарні, а також офіційні документи, що містять лексеми з обмеженим ужитком. По-друге, у контексті вивчення французької мови за допомогою УФС-63 наявність відповідників до застарілої лексики дозволяє адекватно перекладати не лише сучасні, а й ретроспективні або стилістично марковані українські тексти, відтворюючи їхню стилістичну глибину й історичне тло. З іншого боку, для неукраїномовного користувача, який вивчає українську мову через переклад, ця лексика дає розуміння мовної історії, змін у лексичній системі, а також дає змогу зіставити стилістичні реєстри української та французької мов.

Таким чином, застаріла лексика в перекладному словнику виконує подвійну функцію: слугує інструментом для точного перекладу та інтерпретації текстів різних періодів і водночас допомагає вивчати еволюцію лексичних норм у межах обох мов – української та французької.

Типи ремарок для застарілої лексики в УФС-63.

У вітчизняному мовознавстві вивчення ремарок у словниках посідає важливе місце у межах лексикографії та стилістики. Особливу увагу науковці приділяють аналізу типів ремарок, їх функціональності та послідовності використання в словникових статтях. Так, О. Зайцева окреслює етапи становлення системи ремарок у словниках української мови другої половини XX – поч. XXI ст. [4; 5], Л. Струганець вивчає ремаркування як механізм кодифікації лексичних норм у динамічному вимірі [6]. Галузеву, діалектну та стилістично марковану лексику у тлумачних і перекладних словниках розглядають лінгвісти С. Горшинська [7], І. Кочан [8], Л. Томіленко, Л. Оліфіренко, К. Брітікова [7], Л. Томіленко [8] І. Ющук [11]. Вагоме місце у дослідженні стилістичної диференціації лексики належить

О. Тараненкові, який вивчає кодифікацію функціонально-стильової належності слів у тлумачних словниках, зокрема проблему відповідності між уживанням слова в мовленні та його ремаркуванням у сучасній українській мові [10]. Його підхід ґрунтується на розумінні динаміки мовної норми, що потребує гнучкого, але обґрунтованого словникового опису. Ці праці дають змогу простежити еволюцію підходів до стилістичного маркування лексем.

Таким чином, одним із важливих аспектів аналізу лексики у перекладних словниках є система її стилістичного маркування. Для позначення належності лексичних одиниць до певних категорій (історизмів, розмовної лексики, термінів тощо) у лексикографії використовують спеціальні позначки – ремарки. У сучасному українському мовознавстві поняття «*ремарка*» почали активно застосовувати саме в 1960-х рр. XX ст., тобто приблизно в той самий період, коли укладали УФС-63. О. Зайцева зазначає, що «В українському мовознавстві сам термін «*ремарка*» з'являється ... у 60-х роках XX ст. У цей час обговорювалось питання маркування слів у словниках української мови» [4, 167]. Дослідниця звертає увагу на те, що в словниках української мови (тлумачних і перекладних) уже з другої половини XX ст. ремарки як граматичні (*недок., невідм., мн.*), семантичні (**Образно, перен.*), стилістичні (*вульг., зневажл., книжн., лайл., розм.*), галузеві (*біол., мат., мед., фіз.*) та обмежувальні (*діал., жарг.*) позначки почали послідовно подавати курсивом у формі скороченого слова безпосередньо перед значенням лексеми [4, 169].

Стилістичні, галузеві та обмежувальні ремарки української частини слів, які належать до застарілого шару лексики, автори УФС-63 використовували досить активно. Так, у цьому словнику на 50 тисяч слів було зафіксовано

- 283 слова, марковані як історичні (0,57%);
- 265 слів, маркованих як застарілі (0,53%);
- 28 слів, що мають комбіноване маркування: галузеве (*ек., військ., карт., літ., мед., мор., рел., спорт., філос., церк., шах., юр.*) разом із історичним (*іст.*);
- 33 слова, що мають комбіноване маркування: галузеве (*анат., військ., кул., мед., мін., політ., с.г., театр., техн., торг.*) разом із застарілим (*заст.*);
- 27 слів, що мають комбіноване маркування: стилістичне (*жарт., ірон., поет., през., розм., фольк.*) разом із застарілим (*заст.*);
- 13 слів, марковані як т.зв. дореволюційні (*дорев.*);
- 2 слова, що мають комбіноване маркування: застаріле (*заст.*) разом із т.зв. дореволюційним (*дорев.*);
- 1 галузеве (*військ.*) разом із т.зв. дореволюційним (*дорев.*);
- 1 слово, що має комбіноване маркування: застаріле (*заст.*) разом із історичним (*іст.*).

Усього українських слів, що так чи так належать до застарілої групи, в УФС-63 є 653 (1,31%).

У словнику наявні кілька типів стилістичних ремарок, які можуть вказувати на часову, соціальну або жанрову віддаленість слова від тогочасної мовної норми. Зокрема виявлено вживання таких позначок до окремих слів (виразів), певного значення слова або його відтінку:

- *заст.* (застаріле слово) – найуживаніша ремарка, яка свідчить, що лексема на позначення певного предмета або явища вийшла з активного використання (*аршин, босяк, вака-*

ції, вельможа, голота, казна, палата, прикажчик, сажень, узріти та ін.);

– *дорев.* (дореволюційне) – вказує на приналежність слова до так званої дореволюційної епохи (до 1917 року), проте вживається рідко (*дворянин, панич, панночка, підмайстер, покоївка, пристав, приют, простолюди, простонароддя, простолюдний, простонародний* та ін.);

– *іст.* (історичне) – називають зниклі на момент укладання словника предмети, явища людського життя тощо (*рекрут, робітфак, санкюлот, стан, старійшина, стрілець, суверен, сюзерен, тевтони, термідор, термідоріанець, термідоріанський, тога, тризна, тріумвір, тріумвірат* та ін.);

– *розм.* (розмовне) – у деяких випадках охоплює лексику, яка в пізніших словниках (СУМ-11, СУМ-20) маркується як застаріла або книжна (*гривеник, домочадці, забара, законник, здиричик, переговорюватися* (у знач. ‘вести переговори’), *пуття, ретируватися* та ін.). Це свідчить про те, що на момент укладання УФС-63 подібні лексеми ще не втратили своєї функціональності у мовленні й не сприймалися як такі, що застаріли. Вони залишалися зрозумілими та вживаними, зокрема в розмовному стилі, що й зумовило вибір саме ремарки *розм.* замість *заст.* або іншої стилістичної вказівки;

– *поет., ірон., жарт., церк., рел.* (поетичне, іронічне, жартівливе, церковне, релігійне) – не є прямими маркерами часової віддаленості, але в контексті окремих лексем можуть супроводжувати застарілі слова (*бард, благочестивий, благочестя, витати, вікарій, віщий, горнило, діва, індульгенція, капітул, корогва, лілейний, помпадур, пресловутий, прожектер, прожект, пушкар, ратний, рать, розкольник, судилище, темниця, трапеза, пророцтво, прочанин, прочанка, проща* та ін.). Водночас, як і у випадку з ремаркою *розм.*, ці слова в лексикографічній традиції 1960-х років ще не класифікувалися лексикографами як застарілі, адже функціонували в релігійному й художньому стилі, де їхнє вживання залишалося релевантним. Тобто лексеми були стилістично марковані за домінантною сферою вжитку, а не за ступенем актуальності в мові. Відсутність прямої вказівки на їх часову віддаленість у межах УФС-63 свідчить про перевагу контекстуального або жанрового підходу до ремаркування над власне хронологічним.

Окремою категорією УФС-63 є лексеми, які мають очевидну часову або стилістичну віддаленість, однак не позначені укладачами як застарілі (*аероліт, баядерка, батрак, батракування, батракувати, батрацтво, батрачка, баришник, баришництво, бумазая, бумазейний, бурбон* (у знач. ‘брутальний, зарозумілий, неосвічений правитель’), *будучина, вагоновод, верстатка, виученик, грум, домініон, жабо, жало́ба* (у знач. ‘висловлення невдоволення з приводу чогось, скарга’), *раджа, рундук* (у знач. ‘танок’), *се* (част. вказ.), *сухоти* (у знач. ‘туберкульоз’), *толк* (у знач. ‘суть, смисл’), *турнюр, цинік* (у знач. ‘послідовник давньогрецької філософської школи’), *узи* (у знач. ‘окови’), *урозуміти, фланірувати, холуй* (у знач. ‘лакей, слуга’), *храбрувати* (у знач. ‘виявляти хоробрість, відвагу’), *церемоніймейстер, частість, чудодій* (у знач. ‘чарівник’) та ін.). Такі слова з нульовим ремаркуванням, тобто без ремарки (далі – б/р), охоплюють чималу частину неактивної застарілої лексики у словнику. Ймовірно, така відсутність ремарок зумовлена тим, що на момент укладання словника подібні слова ще перебували в активному чи напівактивному мовному вжитку й не сприймалися як застарілі. Таким чином, система стилістичних ремарок

УФС-63 дещо обмежена за обсягом і типологічною розгалуженістю. Найпрезентативнішою тут є ремарка *заст.*, інші маркери або відсутні, або вживаються епізодично.

Кількісний аналіз застарілої лексики в УФС-63: ремарки, частини мови, семантичні групи. До застарілої лексики в УФС-63 відносимо слова з ремарками *заст.*, *іст.* та *дорев.* Виявлено також групу лексем без будь-якої стилістичної ремарки, які з погляду сучасної мовної норми мають застаріле або історичне значення. Це, зокрема, *баядерка, баришник, батрак, бурбон* (у значенні «неосвічений, зарозумілий правитель»), *виученик, грум, домініон, жабо, жало́ба* (у знач. ‘скарга’), *зуав, заложник, звада, знаття, золотий* (монета) та ін. У випадку таких слів, як *вуз* чи *завком*, які на момент укладання словника ще перебували в активному вжитку, але згодом набули ознак застарілості або стилістичної обмеженості, відсутність ремарки в УФС-63 слід розглядати як відповідну до мовної ситуації того часу.

За частиномовною належністю серед представленої української застарілої лексики в УФС-63 переважають іменники. Така перевага є логічною, адже саме іменники фіксують назви реалій побуту, титулів, соціальних явищ. Умовне групування українських застарілих лексем за значенням дало змогу виявити такі семантичні категорії, наявні в україномовній частині УФС-63:

– історичні титули, посади, звання: *воєвода, гетьман, дож, командор, курфюрст, обозний, штаб-офіцер*;

– соціальні ролі, явища, назви професій та роду діяльності: *батрак, даритель, казнокрад, капельдинер, капітул, менестрель, паницина, плугатар, прикажчик, примадонна, прочанин, прочанка, проща, пушкар, трубадур, улан, штейгер*;

– елементи побуту та матеріальної культури: *бурса, ватермашина, grosбух, гута, жупан, капер, капот, куртина, лобогрійка, люстрин, равелін, рало*;

– одиниці вимірювання та фінансова сфера: *аршин, gros, казна*;

– об’єкти та поняття, пов’язані з релігією та релігійним культом: *віровчення, жрець, індульгенція, корогва, пуританин, пуританство, спасіння, уніат*;

– медичні поняття: *клістир, корпія, огневиця, сибірка, скорбут*;

– перцептивна лексика: *узріти*.

Бачимо, що найбільш репрезентативними є соціальна, історична група, а також слова на позначення об’єктів побуту та матеріальної культури, що збігається з характером такої лексики, яка швидко застаріває у зв’язку зі зміною устрою, економічної та культурної систем [10].

Отже, в УФС-63 стилістичне маркування застарілої лексики здійснювали вибірково, переважно за допомогою ремарки *заст.*, тоді як велика частина очевидно застарілих лексем залишилася без відповідного стилістичного маркування. Основу лексем складають іменники, які називають історичні, соціальні та побутові реалії. Така вибіркковість свідчить про практичну спрямованість словника, але водночас ускладнює його використання як джерела стилістичної стратифікації для сучасного перекладача або мовознавця.

Порівняння ремаркування застарілої лексики в УФС-63 та СУМ-11. Порівняльний аналіз подання застарілої лексики в УФС-63 та СУМ-11 дає змогу виявити відмінності у підходах до стилістичного маркування лексем. Якщо в УФС-63 переважає ремарка *заст.*, а в багатьох випадках вона взагалі відсутня,

то в СУМ-11 маркування відзначається більшою різноманітністю і ширшим охопленням лексичних одиниць. Для частини застарілих українських лексем УФС-63 та СУМ-11 маркування із використанням ремарки *заст.* збігається. Це, наприклад, *аришин*, *мамка* (у знач. 'нянька'), *медоточивий*, *мореходець*, *муж*, *наложниця*, *наперсник*, *наперсниця*, *нарекати*, *обиватель*, *окаянний*, *паче*, *перелюб*, *перелюбство*, *прикажчик* та ін. Збіг у ремарці *іст.* в обох словниках мають, наприклад, лексеми *клан*, *княжити*, *колодка*, *комінтерн*, *кошовий*, *кріпак*, *кріпачка*, *кріпаччина*, *кріпосний*, *кунсткамера*, *ленник*, *ленний*, *мінезинге*, *маврський*, *маркітанка*, *мечоносець*, *мушкетер*, *намісництво*, *община*, *орда*, *паладин*, *податний*, *подушний* та ін.). У таких випадках можемо говорити про лінгвістичну й лексикографічну відповідність у сприйнятті слова як стилістично застарілого.

Відсутність ремарки *заст.* в УФС-63 за її наявності в СУМ-11 трапляється значно частіше й свідчить, що укладачі непослідовно маркували застарілу лексику. Наприклад:

Слова	УФС-63, ремарки	СУМ-11, ремарки
амурний	б/р	заст.
баришництво	б/р	заст.
дукат (монета)	заст.	іст.
годованець	б/р	розм., заст.
звада	б/р	заст.
кабальний	б/р	іст.
курія	б/р	іст.
обідранець	б/р	зневажл., заст.
пиріжник	б/р	заст.
половинщина	заст.	іст.
потомствений	б/р	заст.
предтеча	б/р	книжн., уроч., заст.
преславний	б/р	розм., ірон., заст.
приют	дорев.	заст.
узи	б/р	заст., уроч.
фланірувати	б/р	заст., розм.
цинік (у знач. 'послідовник давньогрецької філософської школи')	б/р	іст.
чудодій	б/р	заст., розм.

Усі ці лексеми в СУМ-11 мають чітке стилістичне маркування, натомість в УФС-63 або немає ремарки, або вжито тільки *заст.* або *дорев.* навіть там, де йдеться про історичне явище або поняття. Це говорить про мінімалізм лексикографічної практики УФС-63, а також про орієнтацію словника на практичний переклад, а не на стилістичну диференціацію. СУМ-11, навпаки, не лише частіше маркує застарілу лексику, ніж УФС-63, а й частково розмежує її типи – передусім через використання ремарки *іст.* та додаткового стилістичного маркування.

З іншого боку, спостерігаємо явище, коли автори УФС-63 маркують слова як застарілі, натомість у СУМ-11 ремарка є нульовою. Наприклад:

Слова	УФС-63, ремарки	СУМ-11, ремарки
богадільня	заст.	б/р
ватерклозет	заст.	б/р
відхожий промисел	заст.	б/р
гріш (у знач. 'дрібна монета')	заст.	б/р
десятина	заст.	б/р

жертвувати	заст.	б/р
золотник	заст.	б/р
кабриолет	заст.	б/р
крамар (у знач. 'торгівець')	заст.	б/р
очіпок	заст.	б/р
призьба	заст.	б/р
ревтрибунал	заст.	б/р
суєтність	заст.	б/р
тарантас	заст.	б/р
фаетон	заст.	б/р
шваля	заст.	б/р

З наведених прикладів випливає, що укладачі УФС-63 схильні були класифікувати певні слова як застарілі, навіть якщо вони ще функціонували в мовленні. Таку практику можна пояснити відмінністю у критеріях ремаркування: у перекладному словнику акцент може робитися не лише на активності слова в сучасному вжитку, а й на його потенційній складності для перекладу чи стилістичному забарвленні в контексті іншої мови. До того ж у 1960-х роках ці лексеми могли вже відчуватися як периферійні або з ознаками витіснення з активного вжитку, тому їхнє ремаркування могло бути превентивним або здійснюватися на основі літературної традиції. Натомість укладачі СУМ-11, керуючись академічною нормою та частотністю, могли вважати такі слова достатньо зрозумілими і такими, що не потребують додаткового стилістичного маркування.

Порівняння ремаркування застарілої лексики в УФС-63 та СУМ-20. Порівняння української частини застарілої лексики в УФС-63 та в СУМ-20 дає змогу виявити ще глибші розбіжності в лексикографічних підходах. Якщо СУМ-11 репрезентує тенденції 1970–1980-х років, то СУМ-20 відображає сучасний академічний підхід у маркуванні, який вирізняється системністю, розгалуженістю стилістичних ремарок та лексикографічною точністю. У СУМ-20 активно використовують ремарки *заст.* (застаріле слово), *іст.* (історизм), а також додаткові стилістичні помітки, як-от, наприклад, *ланити* (*заст., поет.*), *перст* (*ц.-с., заст., уроч.*) тощо. Порівняно з УФС-63, зокрема, через системніше застосування кількох комбінованих стилістичних позначок. СУМ-20 прагне до чіткішого розмежування між різними типами застарілої лексики.

Станом на сьогодні опубліковано лише 15 томів СУМ-20 (від літери А до літери П (Том 15: Префікс – п'ять)). Відповідно, можливість порівняння застарілих лексем між УФС-63 та СУМ-20 обмежується лише тими словами, що алфавітно вміщуються до літери П включно. Подальше зіставлення буде можливим після завершення повного видання СУМ-20. Чимало лексем, які в УФС-63 або не мають маркування, або отримали лише загальне *заст.*, *іст.* чи галузеву ремарку, у СУМ-20 маркуються інакше. Наприклад:

Слова	УФС-63, ремарки	СУМ-20, ремарки
батрак	б/р	заст.
бісульфат	хім.	хім., заст.
ближній (у знач. іменника)	заст.	бібл.
вагоновод	б/р	заст., розм.
восвода	іст.	іст., заст.
воістину	заст.	ц.-с., уроч.
грум	б/р	іст.
денщик	заст.	іст.
ізумруд	б/р	заст.

імунітет	юр., мед.	біол., юр., іст.
лінійний	військ.	військ., заст.
помпадур	ірон.	заст., ірон.
прожект	ірон., розм.	ірон., заст.

Так, слово *імунітет* в УФС-63 супроводжується двома галузевими ремарками – *юр.* і *мед.*, що стосуються одного слова, без вказівки на їхні окремі лексичні значення відповідно до галузі використання. Натомість у СУМ-20 його подано в трьох лексичних значеннях – біологічному, юридичному та історичному з відповідними ремарками (*біол., юр., іст.*). На відміну від УФС-63 СУМ-20 демонструє переважно комбіноване стилістичне та галузеве маркування, яке дає змогу розмежовувати різні типи застарілої лексики – передусім власне застарілі слова та історизми.

Галузеві ремарки як супровід застарілих слів в УФС-63 та у СУМ-11 і СУМ-20. Особливістю УФС-63 є те, що окремі українські застарілі слова автори супроводжують не лише стилістичною, а й галузевою ремаркою, яка вказує на сферу її вживання: військова, економічна, авіаційна, сільськогосподарська, медична, хімічна тощо. Наприклад:

- полонянин (полонянка) – *заст., фольк.* (полоненик);
- поручик – *військ., заст.* (застаріла військова посада);
- рало – *с.г., заст.* (примітивне знаряддя для оранки землі);
- редут – *військ., іст.* (до Першої світової війни – зімкнуте квадратне або багатокутне польове укріплення)
- ротмістр – *військ., заст.* (кавалерійський чин);
- таран – *мор., іст.* (підводна носова частина бойового корабля, якою завдають удару по ворожому кораблю);
- трубадур – *іст., літ.* (середньовічний провансальський поет-лірик і співець);
- фараон – *іст., карт.* (вид азартної гри в карти);
- штабс-капітан – *військ., заст.* (застарілий військовий чин).

Такі комбіновані ремарки фіксують не лише часову віддаленість лексеми, а й її тематичну належність, проте їх уживання в словнику є дещо непослідовним. Наприклад, слово *ротмістр* має ремарку *військ., заст.*, а інші слова з близьким значенням можуть бути позначені лише як *заст.* або взагалі без галузевої ремарки (наприклад, *вагоновод, грум, канцлер*), що вказує на відсутність уніфікованої системи маркування в УФС-63 навіть у межах схожих тематичних груп.

Заслугує на окрему увагу те, що в УФС-63 деякі лексеми позначені ремаркою *іст.*, які в СУМ-11 не мають жодного стилістичного маркування. Наприклад, у УФС-63 *ревтрибунал* – *іст.*, тоді як у СУМ-11 слово фіксується без ремарки, попри його очевидну історичну приналежність. До такої групи слів належать також засвідчені у УФС-63 українські лексеми *бонапартизм, бонапартист, бонапартистка, братство, весталка, візир, вікінг, віче, вольтер'янець, реставратор, самостріл, синедріон, Січ, скіф, соціаліст-революціонер, старійшина, стрілець, суверен, сюзерен* та багато ін.

Марковані позначкою *заст.* в УФС-63, наприклад, *арештант, арештантка, босяк, бричка, бурса, бурсак, буришин, бурлачка, величати, візитер, вільнодумець, водограй, реверанс, родовитий, свита, світильник, світлість* (титул), *себелебець, семінарист, семінарія, сіряк* тощо, які, проте, не мають такої ремарки в академічних виданнях. Очевидно, що більшість лек-

сем із цієї групи має виразну семантику застарілості (наприклад, *бурса, величати*), що, ймовірно, й стало підставою для відповідного ремаркування в УФС-63. Водночас наявність з-поміж маркованих як застарілих таких слів, як *буришин, водограй, світильник* викликає певні питання, оскільки на момент укладання словника вони не втратили своєї активності у мовленні й були представлені в поетичному та публіцистичному вжитку. Таке суперечливе ремаркування може бути зумовлене кількома чинниками. З одного боку, у 1960-х роках певна лексема могла вже сприйматися як застаріла через зменшення частоти вживання. З іншого, у пізніші десятиліття вона або повернулася до активного вжитку, або не була ремаркована в тлумачних словниках через зміну критеріїв стилістичної кваліфікації. Крім того, УФС-63 був укладений у радянську добу, тож слова на кшталт *ревтрибунал* вже тоді розглядали як історизми. Водночас у СУМ-11 та СУМ-20 подібні лексеми іноді подано без ремарок: можливо, через очевидну семантичну маркованість або тому, що вони не викликали стилістичних сумнівів і не потребували додаткового пояснення.

На відміну від УФС-63 СУМ-20 має розвиненішу систему стилістичного маркування: укладачі СУМ-20 чітко розмежовують історизми та застарілі слова. У свою чергу, в УФС-63 власне застарілі слова та історизми здебільшого не розрізняються. В УФС-63 трапляються комбіновані ремарки з вказівкою на галузеву належність, проте їхнє використання не є системним.

Галузева застаріла лексика: зміни в ремаркуванні в УФС-63, СУМ-11, СУМ-20. Аналіз лексем із галузевими ремарками в УФС-63 засвідчує, що значна частина термінів, позначених у цьому словнику як військові, медичні, технічні, економічні, хімічні тощо, із часом почала додатково отримувати стилістичне маркування як застаріла у СУМ-11 і СУМ-20 або втратила галузеву ремарку, отримавши натомість лише позначку *заст.* або *іст.* Пор.:

Слова в УФС-63, ремарки	Ремарки в СУМ-11	Ремарки в СУМ-20
бісульфат, <i>хім.</i>	хім.	хім., заст.
бриг, <i>мор.</i>	заст.	іст.
голосники, <i>анатом.</i>	заст.	заст.
інтендант, <i>військ.</i>	б/р	військ., іст.
капельдинер, <i>театр.</i>	заст.	заст.
люстрин, <i>текст.</i>	заст.	заст.
номіналізм, <i>філос.</i>	б/р	іст.
первородство, <i>іст., юр.</i>	книжн.	заст., книжн.

У деяких випадках, навпаки, УФС-63 фіксує подвійну ремарку (*галузева + заст.*). Наприклад, *драглі* (*заст., кул.*), *економізм* (*політ., іст.*), *лейб-гвардія* (*військ., іст.*), *латифундія* (*економ., іст.*), *неблагонадійний* (*політ., заст.*), *підпоручик* (*військ., заст.*), *ротмістр* (*військ., заст.*), *тур* (*військ., заст.*), *улан* (*військ., заст.*), *фельдфебель* (*військ., заст.*) тощо. Пізніші академічні джерела подають ці та деякі інші аналогічні слова без жодної ремарки.

На основі зібраного матеріалу українську застарілу галузеву лексику УФС-63 можна згрупувати за такими галузями (у порядку частотності):

Галузі	Частотність
військова (<i>геліограф, інтендант, куртина, постій</i>)	дуже висока
медична, біологічна (<i>огневиця, скорбут</i>)	висока
хімічна (<i>окис, окислювати, натр</i>)	висока

церковна, релігійна (<i>прочанин, проща</i>)	висока
економічна, бухгалтерська (<i>мануфактура, приход</i>)	середня
технічна, транспортна (<i>капот, скріпа</i>)	середня
театральна, літературна, культурна (<i>фігурант, ява</i>)	помірна
філософська, політична (<i>конечність, репресалії</i>)	поодинокі
інші (залізнична, картярська тощо) (<i>фараон, фігура</i>)	поодинокі

УФС-63 уклали в період, коли багато понять втратили актуальність у післявоєнну добу, тому потреба в позначенні застарілості була очевидною. Цей словник мав прикладне перекладне спрямування, а отже прагнув дати максимально функціональну інформацію для користувача: переклад слова, словосполучень та речень із української на французьку мову. У СУМ-11 і СУМ-20 фокус зміщується на семантичну деталізацію, а не на стилістичну вказівку. Укладачі академічних словників можуть вважати певні слова зрозуміло застарілими за змістом і не додавати ремарок. Отже, українська галузева застаріла лексика, зафіксована в УФС-63, демонструє вищий ступінь стилістичного ремаркування, ніж у наступних академічних словниках. Однак в УФС-63 немає послідовної системи щодо того, які саме галузі потребують додаткової стилістичної вказівки. Це дає підстави для висновку, що між словниками спостерігається не лише еволюція у самій лексиці, а й еволюція у підходах до її стилістичної стратифікації.

Таким чином, проведене дослідження застарілої лексики, зафіксованої в УФС-63, засвідчує складну динаміку лексикографічного маркування та відмінності у принципах ремаркування в перекладному й академічних словниках наступних поколінь – СУМ-11 та СУМ-20.

1. УФС-63, створений у 60-ті роки ХХ століття, на сьогодні має роль своєрідного культурного вікна в минуле, в якому зафіксовано лексику доби, що передувала 1960-м рокам. Укладачі словника, маючи на меті забезпечити перекладацьку точність, часто використовували ремарки *заст.*, *іст.* і додаткові галузеві позначки (*ав.*, *біол.*, *військ.*, *ек.*, *мед.*, *хім.* тощо), намагаючись поєднати стилістичну характеристику слова зі сферою його вживання. Це робить словник цінним джерелом для дослідження мовної ситуації середини ХХ століття.

2. Значна частина застарілих слів у словнику не маркована, що свідчить про відсутність чіткої системи стилістичної диференціації. В окремих випадках, навпаки, саме УФС-63 надає стилістичну ремарку, тоді як у СУМ-11 слово позначено як нейтральне.

3. Порівняльний аналіз української застарілої лексики УФС-63 із СУМ-11 і СУМ-20 показав, що академічні тлумачні словники мають розвиненішу й систематичнішу модель ремаркування застарілої лексики, з чітким розрізненням між *історизмами* та *застарілими словами*. Водночас вони іноді безпідставно відмовляються від ремаркування очевидно застарілих одиниць, ігноруючи здобутки стильової класифікації, яку подає УФС-63.

4. Дослідження виявило також непослідовність маркування в УФС-63: синонімічні або близькі за значенням слова мають різне стилістичне оформлення або одне з них не позначається жодною ремаркою.

5. В УФС-63, як і в академічних словниках тлумачного типу СУМ-11, СУМ-20, відсутня спеціалізована хронологічна ремарка для архаїчних слів (у лексикографічній традиції ремаркою *заст.* прийнято позначати архаїчні слова). Це ускладнює

диференціацію різних типів застарілої лексики, зокрема історизмів та архаїзмів, притаманних виключно поетичному, церковнослов'янському або книжному стилям [11].

Отже, УФС-63 постає важливим джерелом не лише для історії перекладної лексикографії, а й для вивчення еволюції стилістичних норм в українській мові. Подальші дослідження застарілої лексики на матеріалі цього словника та подібних можуть сприяти створенню сучасного лексикографічного корпусу з урахуванням історичної та функціональної перспективи.

Список джерел:

СУМ-11 – Словник української мови: в 11 томах / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.] К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

СУМ-20 – Словник української мови: у 20 томах / [за ред. В. М. Русанівського]. К.: Наукова думка, 2010. НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. – К.: Наукова думка, 2010-2024. Електронний ресурс, режим доступу: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=89768&page=2743>

УФС – Українсько-французький словник: Бл. 50000 слів / [За ред. О. О. Андрієвської, Л. А. Яворської]. К.: Рад. школа, 1963. 836 с.

Література:

1. Українсько-англійський словник: Бл. 60000 слів / [За ред. М. Подвезька]. К.: Рад. Школа. 1952. 1012 с.
2. Українсько-російський словник: у 6 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР [гол. редактор І. Кириченко]. К.: Вид. АН УРСР, 1953–1963.
3. Українсько-французький словник: Бл. 50000 слів / [За ред. О. О. Андрієвської, Л. А. Яворської]. К.: Рад. Школа. 1963. 836 с.
4. Зайцева О. В. Ремарка як лексикографічна категорія // Актуальні питання гуманітарних наук. Мовознавство. Літературознавство. Вип. 9. 2014. С. 167–172.
5. Зайцева О. В. Ремарки «застаріле» та «рідковживане» у словниках української мови другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. // *Maricetrium*. Вип. 37. Мовознавчі студії. 2009. С. 30 – 37.
6. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Л. В. Струганець. К., 2022. 36 с.
7. Горшинська С. В. Система ремарок у словнику «Скарби гуцульського говору: Березови» М. Негрича // Мовні виміри світу: матеріали IV Міжнар. науково-практ. студент.-учнів. конфер. 18 квіт. 2024 р.). Житомир. 2024. С. 41–43.
8. Кочан І. М. Лексикологія сучасної української літературної мови: навч. посібник. Львів: ПАІС. 2008. 268 с.
9. Томіленко Л. М., Оліфіренко Л. В., Брітківа К. В. Педагогічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української мови // *Philology and philological education in the digital transformation era: European dimensions, national context, intercultural communication* : Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2024. p.310-316.
10. Томіленко Л. М. Галузева лексика в українській перекладній загальномовній лексикографії 1917–1933 років. К.: Український мовно-інформаційний фонд НАН України. 2024. 150 с.
11. Юшук І. П. Практична стилістика української мови. К.: Либідь. 2000. 280 с.
12. Тараненко О. О. Новий словник української мови: (концепція і принципи укладання словника). Кам'янець-Подільський. 1996. 191 с.

Olifirenko L. Obsolete vocabulary in the first Ukrainian-French dictionary

Summary. The article explores how obsolete lexis is represented in the first general Ukrainian-French

bilingual dictionary – the *Ukrainian-French Dictionary* of 1963 (UFD-63), edited by O. Andriievska and L. Yavorska and containing roughly 50 000 entries. The analysis is set against the lexicographic practice of two academic explanatory dictionaries – the *Dictionary of the Ukrainian Language* in 11 vol. (DUM-11) and the *Dictionary of the Ukrainian Language* in 20 vol. (DUM-20). The study focuses on the presence or absence of labels such as *obs.* (obsolete), *hist.* (historical), domain-specific tags and other markers that signal stylistic or temporal stratification. It traces how lexicographers in different periods determined a word's obsolescence, moving from subjective or ideologically driven selection to scientifically grounded labelling systems. Groups of obsolete Ukrainian vocabulary are identified by meaning, and the consistency of their labelling in UFD-63 is assessed. The types of remarks used by the dictionary's compilers to mark obsolete Ukrainian lexis are analysed. The

labelling of identical lexemes in UFD-63, DUM-11 and DUM-20 is compared, and the degree of agreement or divergence between the three sources is determined. Instances are noted where UFD-63 lacks a label despite clear stylistic or temporal marking in DUM-11 or DUM-20. General conclusions are drawn about the treatment of obsolete Ukrainian vocabulary in the 1963 bilingual dictionary relative to academic lexicographic sources. It is emphasised that the *Dictionary of the Ukrainian Language* in 20 vol. exhibits greater systematicity and a multi-level stylistic classification. The article thus illustrates the complex dynamics in the evolution of approaches to recording obsolete lexis in dictionaries of different types. The findings are relevant to lexicography, historical lexicology, translation studies and research on language norms.

Key words: obsolete vocabulary, label, UFD-63, DUM-11, DUM-20, lexicography.